

УДК 94(477.74)«1917/1918»

О. Г. Шишко**ЩЕ РАЗ ПРО АГРАРНУ ПОЛІТИКУ РСДРП(б) — РКП(б)****Шишко Олександр Григорович**, к. і. н, доц., докторант кафедри історії України, e-mail: shyshko2011@ukr.netОдеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вул. Єлисаветинська, 12, Одеса, 65082, Україна**АНОТАЦІЯ**

К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що неодмінною умовою соціалізму має стати колективне велике землеволодіння. Перша програма РСДРП містила лише загальні фрази про право селянина розпоряджатися своєю землею. У квітні 1917 р. більшовики ставили завдання після конфіскації поміщицьких земель перейти до націоналізації всіх земель, яка передбачала відміну приватної власності на землю та перехід до організації великих соціалістичних господарств. Практичне втілення цих принципів стало можливим після прийняття декрету про землю, який став найважливішою передумовою захоплення ними влади. Захопивши владу, більшовики отримали у спадщину продовольчу кризу, вирішення якої вони поєднали зі втіленням у життя своєї доктрини, яка в аграрній сфері полягала у збереженні державної монополії у сфері заготівлі збіжжя, примусовому вилученні надлишків продовольства у селян, впровадженні безгрошового товарообміну, забороні вільної торгівлі. Відповіддю більшовицької влади на незадоволення та спротив такій політиці стало запровадження продовольчої диктатури, втілення в життя якої покладалось на робітничі продзагони, загороджувальні загони, підрозділи Червоної армії, які отримали право розстрілювати на місці тих, хто насмілювся зі зброєю у руках захищати свою власність.

Ключові слова: *куркуль; сільська буржуазія; збіжжя; насилля.*

А. Г. Шишко

ЕЩЕ РАЗ ОБ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКЕ РСДРП(б) — РКП(б)

Шишко Александр Григорьевич, к. и. н, доц., докторант кафедры истории Украины, e-mail: shyshko2011@ukr.net

Одесский национальный университет им И. И. Мечникова,
ул. Елисаветинская, 12, Одесса, 65082, Украина

АНОТАЦИЯ

К. Маркс и Ф. Энгельс считали, что непременным условием социализма является коллективное крупное землевладение. Первая программа РСДРП содержала лишь общие фразы о праве крестьянина распоряжаться своей землей. В апреле 1917 большевики ставили задачу после конфискации помещичьих земель перейти к национализации всех земель, которая предусматривала отмену частной собственности на землю и переход к организации крупных социалистических хозяйств. Практическое воплощение этих принципов стало возможным после принятия декрета о земле, который стал важнейшей предпосылкой захвата ими власти. Захватив власть, большевики получили в наследство продовольственный кризис, решение которого они объединили с воплощением в жизнь своей доктрины, которая в аграрной сфере заключалась в сохранении государственной монополии в сфере заготовки зерна, принудительном изъятии излишков продовольствия у крестьян, внедрении безденежного товарообмена, запрете свободной торговли. Ответом большевистской власти на недовольство и сопротивление такой политике стало введение продовольственной диктатуры, воплощение в жизнь которой возлагалось на рабочие продотряды, заградительные отряды, подразделения Красной армии, которые получили право расстреливать на месте тех, кто осмелился с оружием в руках защищать свою собственность.

Ключевые слова: кулак; сельская буржуазия; голод; зерно; насилие.

O. H. Shyshko

**ONCE AGAIN ON THE AGRARIAN POLICY
OF THE RSDRP(b) — RKP(b)**

Shyshko Oleksandr, PhD in History, Doctoral student at the History of Ukraine Department, e-mail: shyshko2011@ukr.net

Odessa I. I. Mechnikov National University,
Elisavetinska Street, 12, Odessa, 65082, Ukraine

ABSTRACT

K. Marx and F. Engels believed that major collective land ownership should become a prerequisite of socialism. The first RSDRP program contained only some general phrases about the right of farmers to manage their land. In April 1917, after the confiscation of the landlords' estates, Bolsheviks planned to start nationalization of all the land, that meant the abolition of private ownership for the land and transition to large socialist farms organization. The Decree on Land opened the way for the practical implementation of these principles. The right of private ownership for the land was abolished forever. At the same time, the Decree became an essential prerequisite for the Bolshevik takeover. The Bolsheviks inherited the food crisis from the previous governments. Maintaining the state monopoly for harvesting grain, continuing forced confiscation of food surplus from the farmers, introducing cashless barter, and prohibiting the free trade, such was the basis of their agrarian policy in the first half of 1918. These measures were also aimed at solving the food crisis. The state was unable to provide farmers with industrial products on equal terms. Peasants were refusing to give their grain to the state on such unfavorable conditions. The rural bourgeoisie was declared guilty in the continuing food crisis. The Decrees of the Soviet government urged to use violence towards the rural bourgeoisie. Poor peasants were urged to join the fierce fighting with kurkuls. Authorities declared enemies all those who refused to give the surplus of the grain and urged the population to give them away to the Revolutionary Court. The courts had to imprison such people for no less than 10 years with all their property confiscation. The People's Commissariat for Food was authorized the power to use armed forces in case of resistance to confiscation of grain. In May 1918, Bolshevik government introduced a food dictatorship that has become the norm for the whole period of «war communism».

Key words: kurkul; rural bourgeoisie; corn; violence.

В Україні й донині не вирішено земельне питання, адже діє мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарсько-

го призначення. Отже, земля не стала товаром та вилучена з ринкових відносин. Така ситуація стала наслідком існування протягом тривалого часу колгоспної системи, з її державною власністю на землю та начебто колективною власністю на засоби виробництва у цих колгоспах. Позбавлення селян приватної власності на землю відбулось після прийняття декрету про землю у 1917 р., що разом зі створенням комун, радгоспів, тобто товариств з колективним обробітком землі, відповідало доктринальним засадам більшовицької партії. Тому дослідження аграрної політики колись державної партії має не тільки теоретичне, а й практичне значення, адже Україні ще доведеться тривалий час формувати власну політику у сфері земельних відносин.

Радянська історіографія покликана була обґрунтовувати необхідність та переваги більшовицької моделі аграрних відносин, що у концентрованому вигляді проявилось у виданні «История советского крестьянства» [1]. У сучасній українській історіографії відбулось переосмислення аграрної політики більшовиків, підсумком чого стало видання «Історія українського селянства» [2], де один з розділів, за авторства В. Верстюка, присвячений аналізу поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса на роль селянства у соціалній революції, розглянуто визначальні положення резолюції з аграрного питання, яка була прийнята на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б), декрету про землю, інших декретів, що стосувалися продовольчих аспектів. Аналіз аграрної політики більшовиків міститься також у працях С. Кульчицького [3; 4]. Зарубіжна історіографія у цьому аспекті представлена фундаментальним дослідженням Е. Карра [5].

В той же час реалізація аграрної частини політичної програми більшовицької партії мала настільки катастрофічні наслідки для всього українського народу, і в першу чергу, звичайно, для селянства, що з'ясування причин та наслідків цих перетворень потребують все нових досліджень. Тому метою цієї статті є дослідження еволюції поглядів більшовицької партії на селянське або земельне питання, особливо в контексті проблеми націоналізації землі, яка передбачала позбавлення права власності на землю всього селянства, з наступним переходом його до колективних форм господарювання, що передбачало пролетаризацію багатомільйонного українського селянства. Отже, більшовики свідомо з перших місяців свого перебуван-

ня при владі поставили за мету ліквідувати дрібнобуржуазну стихію селянства під гаслами перенесення пролетарської або соціальної революції на село.

Е. Карр у додатку «Маркс, Енгельс і селянин» до своєї праці «История Советской России» зробив стислий, але в той же час ґрунтовний аналіз ставлення К. Маркса та Ф. Енгельса до селянського питання, зокрема до російської общини та її місця у комуністичних перетвореннях. Підсумовуючи результати вивчення ними ситуації у Росії, Е. Карр наводить одну з важливих тез їхньої праці: «Якщо руська революція слугуватиме сигналом пролетарської революції на Заході, так що вони будуть доповнювати одна одну, то сучасна руська общинна власність на землю може стати висхідним пунктом комуністичного розвитку» [6, с. 305]. Що стосується загальних теоретичних засад селянського питання, то «Маркс і Енгельс ніколи не коливались в одному кардинальному моменті: колективне велике землеволодіння було неодмінною умовою соціалізму» [5, с. 706].

Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс продовжував дослідження земельних відносин у різних країнах Європи та «у своєму останньому слові стосовно селянського питання знову наполягав на принципі великого землеробства як невід'ємній частині соціалізму, вказуючи на те, що великі капіталістичні маєтки дозріли до прямого перевтілення у соціалістичні державні господарства, та зробив спробу повести дрібного сільського власника по неминучому шляху до колективної власності, використовуючи при цьому скоріше методи переконання, ніж примусу» [5, с. 707]. Ця розлога цитата з праці Е. Карра важлива у тому розумінні, що «ці ідеї у наступні 20 років лежали в основі аграрної політики всіх соціал-демократичних партій», хоча вони й не знаходили «співчуття серед більшості селян». Більше того, «селянин зазвичай вважав соціал-демократів, партію міського пролетаріату, своїм злісним ворогом», тому що вони «записали до своїх програм політику націоналізації землі, яка, на думку селянина, загрожувала йому втратою навіть того малого наділу, яким він володів» [5, с. 706].

В. Верстюк наголосив ще на одній, на перший погляд, другорядній деталі, яка, однак, виявилася «принциповою у більшовицькому механізмі формування політичної стратегії й тактики». Думка Ф. Енгельса про те, що можна на деякий час

залучити на свій бік масу дрібних селян, тільки даючи їм такі обіцянки, які виконати буде дуже важко, стала для більшовиків нормою у політиці, адже вони сприймали «марксизм не як догму, а керівництво до дії» [2, с. 557].

На відміну від К. Маркса та Ф. Енгельса їх послідовник та засновник соціал-демократичної групи «Освобождение труда» Г. Плеханов не приділяв селянському питанню стільки уваги. У програмному документі цієї групи у 1884 р. він зазначав, що її члени не ігнорують селянство, яке складає величезну частину трудящих населення Росії, але робота інтелігенції має бути спрямована передусім на більш розвинену верству цього населення, якою є промислові робітники. І тільки коли соціалістична інтелігенція отримає потужну підтримку цієї верстви, тоді вона може «сподіватися на успішне поширення свого впливу і на селянство» [7, с. 234].

Одним із перших представників «соціалістичної інтелігенції», хто звернув свою увагу на селянське питання, був В. Ленін, який написав у 1895–1896 роках «Проект та пояснення програми соціал-демократичної партії». У «Проекті програми» В. Ленін помістив дуже обмежені вимоги, зокрема, «1. Відміни викупних платежів та виплату винагороди селянам за вже виплачені викупні платежі. Повернення селянам вже виплачених до казни коштів. 2. Повернення селянам відрізаних у них у 1861 р. земель» [7, с. 5]. Але цей документ на I з'їзді РСДРП навіть не був внесений для обговорення.

На II з'їзді РСДРП, на якому було прийнято «правильні, більшовицькі рішення» [8, с. 58], у програмі РСДРП було значно поглиблено та розширено ці положення. Так, з метою ліквідації залишків кріпосного права партія вимагала «1. Відміни викупних та оброчних платежів, а також будь-яких повинностей, які лягають нині на селянство, як на податкову верству. 2. Відміни всіх законів, які обмежують селянина щодо розпорядження його землею» [8, с. 64].

Перед прийняттям цієї програми на з'їзді точилися дискусії, зокрема й щодо аграрної її частини. Ведучи мову про наслідки реформи 1861 р., зокрема про відрізки, Ленін вбачав вихід у «перетворенні начебто-орендарів у вільних власників» та наголошував, що «принцип досить чіткий: будь-який селянин має право розпоряджатися своєю землею, все одно обцинною

чи приватновласницькою. Це є тільки вимога права для селянина розпоряджатися своєю землею». Отже, «правильні, більшовицькі рішення» у програмі РСДРП містили загальні фрази лише про право селянина розпоряджатися своєю землею. Про право селян бути повноцінними власниками свого земельного наділу мова не йшла.

Різка зміна акцентів у аграрному питанні відбулася у квітні 1917 р. під час роботи VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). В той час як інші соціал-демократи, тобто меншовики, із жахом спостерігали за наростанням селянських повстань протягом 1917 р., більшовики на цій конференції проголосували за резолюцію з аграрного питання, у якій рішуча ліквідація поміщицького землеволодіння пов'язувалася з розвитком класової боротьби пролетаріату проти заможного селянства (селянської буржуазії) [9, с. 225]. Конфіскація поміщицьких земель також у цій резолюції пов'язувалось з націоналізацією всіх земель.

Логічний ланцюг виглядав таким чином: існування поміщицького землеволодіння в Росії складає матеріальну основу влади кріпосників-поміщиків та передумову для можливого відновлення монархії, а збереження селянського землеволодіння означало б збереження напівкріпосницьких зв'язків та відносин. Тому необхідність ліквідації цих зв'язків та формування нових відносин землеволодіння відповідала новим умовам всеросійського та світового господарства, а головне складала «матеріальну основу прагнень селянства до націоналізації всіх земель у державі» [9, с. 224].

Крім цього, партія пролетаріату повинна була сприяти націоналізації землі, тому що відміна приватної власності на землю означала б на практиці «могутній удар по приватній власності на всі засоби виробництва взагалі». Наступним наслідком націоналізації мало стати створення матеріальних передумов для організації великих соціалістичних господарств у землеробстві, а тому партія повинна була підтримати починання тих селянських комітетів, які у деяких місцевостях Росії почали передавати поміщицький живий та мертвий реманент до рук організованого у ці комітети селянства для суспільно-регульованого використання під час обробки цих земель. Також партія пролетаріату повинна була радити пролетаріям та напівпроле-

таріям села, щоби вони домагались утворення із кожного поміщицького маєтку досить великого зразкового господарства, яке б вели громадським коштом ради депутатів від сільськогосподарських робітників під керівництвом агрономів та із застосуванням найкращих технічних засобів [9, с. 226]. Отже після «конфіскації всіх поміщицьких земель» селяни не отримували права власності на землю, конфіскованою землею мали розпоряджатися «ради депутатів від найбідніших селян».

Рішення VII конференції РСДРП(б) стали більш відомими завдяки «Квітневим тезам». С. Кульчицький наголосив на тому, що шостий пункт цих тез, який відкривав другу їх частину, був сформульований «настільки туманно», що опоненти майже не звернули на нього уваги [4, с. 42]. Але ця туманність не була випадковою, у цій частині тез містився план дій, який мав бути реалізований після завоювання влади і встановлення більшовицької диктатури, яка була несумісною з приватною власністю на засоби виробництва. В. Ленін та ті більшовики, які його підтримали на той час, проголосили «намір ліквідувати дрібну приватну власність десятків мільйонів селян, ремісників та куртарів, щоб позбавити їх економічної незалежності» [4, с. 43].

Практичне втілення цих принципів стало можливим після прийняття на II Всеросійському з'їзді рад декрету про землю. У декреті було оголошено, що «поміщицька власність на землю відміняється негайно без будь-якого викупу». Але натомість селяни не наділялись правом власності на землю. У декреті мова йшла про те, що «питання про землю, у повному обсязі може бути вирішене лише всенародними Установчими зборами» та наголошувалось на тому, що «найбільш справедливе його вирішення може бути таким: 1) Право приватної власності на землю відміняється назавжди; земля не може ні продаватися, ні купуватися, ні здаватися в оренду чи під заставу, чи відчужуватися будь-яким чином» [10, с. 18]. Вся земля мала стати всенародним надбанням та перейти у користування всіх тих, хто на ній працював.

С. Кульчицький зацентрував увагу на тому, що більшовики не приховували того факту, що їхні погляди не збігаються із втіленою в декреті про землю вимогою селянських мас про «чорний переділ». Вони взяли на озброєння гасло есерівської програми про зрівняльний поділ землі лише з метою здобуття

влади, розуміючи, що без підтримки селянських мас досягти цього буде неможливо [3, с. 124–125].

В. Верстюк наголошував на тому, що Ленін декрет про землю розглядав як популістську акцію, поступку селянству в момент захоплення влади, поступку, в якій був закладений колосальний провокативний момент: спрямувати енергію селянського виступу проти поміщиків, а разом з тим і проти влади Тимчасового уряду. Крім цього, «в історії революції не було більш популістського акту, ніж декрет про землю, і одночасно документа такої безпрецедентної деструктивної сили» [2, с. 563]. Руйнівна сила цього декрету, серед іншого, полягала у тому, що селяни, отримавши землю, були позбавлені права вільно розпоряджатися результатами своєї праці, зокрема вільно продавати збіжжя на ринку.

Більшовики, захопивши владу, одночасно отримали у спадок тяжку продовольчу кризу. Наприкінці 1917 р. у всіх губерніях, які споживали збіжжя, та у частині губерній, які його вирощували, панував голод. З метою подолання продовольчої кризи, а по суті голоду, в тому числі в обох столицях, спочатку було апробовано механізм безгрошового товарообміну між містом і селом. Другого квітня 1918 р. «Известия» опублікували декрет РНК РСФРР «Про організацію товарообміну для посилення заготівлі збіжжя», серед підписантів якого був і Г. Петровський, крім голови РНК В. Ульянова (Леніна) та О. Цюрупи й В. Мілютина. Цей декрет «організацію правильного товарообміну у державному масштабі» з метою посилення державної заготівлі збіжжя та інших продовольчих продуктів покладав на Народний комісаріат продовольства. Цей комісаріат, у свою чергу, на основі особливої інструкції мав встановити порядок і норми видачі перерахованих у декреті чисельних товарів у обмін на збіжжя та продовольство у відповідності з державними планами. За невиконання вказівок комісаріату та у разі самовільного обміну товарів на хліб винуваті підлягали судовому переслідуванню [11, с. 23–24].

Радянська влада за підсумками виконання цього декрету планувала отримати у першому півріччі 1918 р. 230 тис. вагонів (230 млн пудів) продовольства. Однак ці сподівання виявилися марними, на основі товарообміну вдалося отримати лише 6,7 % запланованого збіжжя [1, с. 64].

У відповідь на відмову селян віддавати своє збіжжя на невідгідних для себе умовах ВЦВК Рад 9 травня прийняв декрет «Про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує запаси збіжжя та спекулює ними», який був підписаний Я. Свердловим та В. Ульяновим (Леніним). У виданні «Декреты Советской власти» цей документ опубліковано у скороченій його редакції: «Про надзвичайні повноваження Народного комісаріату продовольства» [11, с. 261].

У цьому декреті вся вина за розвал продовольчої справи покладалась на сільську буржуазію, на сільських куркулів та багатців, які зосредили у своїх руках значні запаси збіжжя та які продовжували залишатися «вперто глухими до стогонів голодних робітників та сільської бідноти». Відповідно декрет закликав покласти край упертості жадібних сільських куркулів-багатіїв, застосувавши насилля над буржуазією у відповідь на насильство власників збіжжя над голодною біднотою. Завдання для влади полягало у тому, щоб не залишити у руках власників жодного пуду збіжжя, крім того, який є необхідним для засіву та для власного споживання.

Для втілення в життя цих принципів ВЦВК Рад зобов'язував всіх власників збіжжя у тижневий термін вказати точну кількість його надлишків. У разі переховування збіжжя воно мало відбиратися безоплатно, а половина його вартості за твердими цінами мала виплачуватися тій особі, яка вказала на ці надлишки, а інша половина мала бути виплачена громаді села. Декрет закликав всіх трудівників та незаможних селян об'єднатися заради запеклої боротьби з куркулями, оголошував ворогами народу всіх тих, хто не віддавав надлишки збіжжя, та закликав передавати їх до революційного суду, який мав виносити вирок таким особам на термін не менше 10 років з конфіскацією всього їхнього майна. Крім цього, ВЦВК Рад надавав Народному комісаріату продовольства, серед іншого, право «застосовувати збройну силу у випадку вчинення спротиву відбиранню збіжжя або інших продовольчих продуктів» [11, с. 264–267].

Отже, прийняття цього декрету стало відправною точкою для запровадження продовольчої диктатури, яка стала нормою для більшовицької влади протягом всього періоду «воєнного комунізму». За хлібну монополію та тверді ціни, а разом за

централізацію продовольчої справи Ленін та більшість його однопартійців трималися до кінця. Цього ж дня, 9 травня, за підписом Леніна було відправлено наказ «всім губраддепам та губпродкомам» максимально сприяти перевезенню продовольчих вантажів до Петрограду. Причиною появи цього наказу був «небувало катастрофічний стан червоної столиці, яка опинилася на краю прірви від голоду», де населенню видавалися залишки картопляного борошна та сухарів [11, с. 249].

Вся вина за невиконання планів заготовки збіжжя була покладена на ту частину селянства, яке називалось «куркулями». Більше того, навесні 1918 р. «куркулі» почали переходити від саботажу заготівлі збіжжя до збройної боротьби проти радянської влади. Більшовики покладали вину за ці повстання на правих есерів, які у губерніях Середнього Поволжжя, Приуралля та Сибіру виступали організаторами селянського спротиву, зокрема під гаслами вільної торгівлі [1, с. 66].

Двадцять дев'ятого травня було опубліковано відозву до населення про боротьбу з голодом, який «вже прийшов». Оголосивши самостійну закупівлю збіжжя страшним злом, ця відозва знову закликала не робити жодного кроку від хлібної монополії, не допускати підвищення твердих цін. Така позиція обґрунтовувалась тим, що «куркулі не хочуть давати хліб голодним і не дадуть його, на які б поступки не йшла держава», а тому хліб треба взяти у них силою, треба йти хрестовим походом проти сільської буржуазії. Віднині пролетарська держава оголошувала війну селянству, закликаючи формувати озброєні загони з витриманих та стійких робітників та селян, які разом з дисциплінованими загонами Червоної армії на чолі з досвідченими та перевіреними революціонерами та спеціалістами із продовольчої справи «підуть на завоювання хліба у сільської буржуазії» [11, с. 353].

Аналізуючи ці декрети та накази, В. Верстюк наголосив, що у травні 1918 р. Ленін розпочав втілювати у життя формулу, яку він розробив ще у 1905 р. у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», яка полягала у тому, що було оголошено про союз пролетаріату з менш заможним селянством, спрямувавши його при цьому проти більш заможної частини села під приводом боротьби за соціалістичну революцію [2, с. 568].

Постійно протиставляючи стихію дрібного власника диктатурі пролетаріату, Ленін усвідомлював, що оголошення війни всьому селянству, яке і було дрібним власником, буде мати для більшовицької партії фатальні наслідки, тому більшовики розгорнули колосальну пропагандистську кампанію проти заможної частини села, за якою міцно закріпилася назва «куркулів». Цей термін так і не отримав чіткого визначення, він використовувався як політична метафора, яка була спрямована проти всього селянства. Ця метафора стала прикриттям боротьби з усім селянством. Для підсилення цієї метафори у працях Леніна, у партійній публіцистиці використовувались такі сентенції, як сільська буржуазія, павуки-мироїди, душителі робіничо-селянської влади, найдикіші експлуататори, головна опора контрреволюції в Росії, яка вступила у союз з іноземними капіталістами [2, с. 568].

Влітку 1918 р. більшовицька партія почала проводити новий стратегічний курс, який отримав назву «воєнного комунізму». Для селян цей курс означав продовження процесу примусового вилучення збіжжя у вигляді продрозкладки, а також заснування комун та радгоспів, створення комітетів бідноти або комітетів неможливих селян. Сучасна історіографія сформувала позицію, яка полягає у тому, що «воєнний комунізм» був першою спробою більшовиків побудувати комунізм негайно і швидко, а тому саме він «став головною причиною громадянської війни, постійно інспірував її, а не навпаки» [2, с. 568]. Україна у 1918 р. уникла більшовицького варіанту вирішення аграрного питання, але вже у 1919 р., і особливо у 1920 р. комуністична влада в Україні почала втілювати у життя основні принципи своєї аграрної політики.

Таким чином, більшовики, спираючись на положення марксистського вчення про те, що неодмінною умовою соціалізму має стати колективне велике землеволодіння, після захоплення влади та прийняття декрету про землю, позбавили селян не тільки права приватної власності на землю, а й права розпоряджатися результатами своєї праці. Селяни, відповідно до аграрної частини їх доктрини, мали з дрібних власників перетворитися на пролетаризовану масу, що означало б перехід до другої завершальної частини соціальної революції.

Література та джерела

1. История советского крестьянства: в 5 т. Т. 1: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти. 1917–1927. — М.: Наука, 1986. — 455 с.
2. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. Т. 1. — К.: Наукова думка, 2006. — 631 с.
3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — 396 с.
4. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. В. Кульчицький. — К.: Наш час, 2008. — 79 с.
5. Карр Э. История Советской России. Кн. 1 / Эдвард Карр. — М.: Прогресс, 1990. — 764 с.
6. Маркс К. Предисловие ко второму русскому изданию «Манифеста Коммунистической партии» // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Т. 19. — М.: Госполитиздат, 1961. — С. 304–305.
7. Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1958. — 336 с.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 1 (1898–1917). — 9-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1983. — 638 с.
9. Седьмая (Апрельская) Всероссийская и петроградская общегородская конференции РСДРП(б). — М.: Политиздат, 1934. — 311 с.
10. Декреты Советской власти. Т. 1: 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — 626 с.
11. Декреты Советской власти. Т. 2: 17 марта — 10 июля 1918 г. — М., 1959. — 686 с.

REFERENCES

1. DANILOV, V. P. (ed.) (1986) *Istoriya sovetskogo krestjanstva. V pjati tomah. T. 1. Krest'janstvo v pervoe desjatiletie Sovetskoj vlasti. 1917–1927 — History of Soviet Peasantry. In five volumes. V. 1. Peasantry in the first decade of the Soviet power. 1917–1927.* Moscow: Nauka. (In Russian).
2. SMOLIJ, V. A. (ed.) (2006) *Istoriya ukrajins'koho selyanstva: Narysy v 2-kh tt. T. 1 — History of Ukrainian peasantry: Essays in 2 volumes. T. 1. K.* Naukova dumka. (In Ukrainian).
3. KUL'CHYTS'KYY, S. (1996) *Komunizm v Ukrajini: pershe desyatyrichchya (1919–1928) — Communism in Ukraine: first decade (1919–1928).* Kyiv: Osnovy. (In Ukrainian).
4. KUL'CHYTS'KYY, S. V. (2008) *Rosiy's'ka revolyutsiya 1917 roku: novyy pohlyad — Russian Revolution of 1917, a new look.* Kyiv: Nash chas. (In Ukrainian).
5. KARR, E. (1990) *Istoriya Sovetskoj Rossii. Kn. 1 — A history of Soviet Russia. Book. 1.* Moscow: Progress. (In Russian).

6. MARKS, K. & JENGEL'S, F. (1961) Predislovie ko vtoromu russkomu izdaniju «Manifesta Kommunisticheskoj partii» — *Foreword to the second Russian edition of the Manifesto of the Communist Party*. Sochinenija — *Compositions*. Izdanie vtoroe — *Second edition*. V. 19. p. 304–305. Moscow: Gospolitizdat. (In Russian).
7. KON, F. (ed.) (1958). Pervyj sjezd RSDRP. Mart 1898 goda. Dokumenty i materialy — *The First Party Congress. March 1898. Documents and materials*. Moscow: Politizdat. (In Russian).
8. EGOROV, A. G. & BOGOLJUBOV, K. M. (eds.) (1983) KPSS v rezoljucijah i reshenijah sjezdov, konferencij i plenumov CK (1898–1986). T. 1 (1898–1917). 9-e izd., dop. — *The CPSU in Resolutions and Decisions of Congresses. Conferences and Plenary Meetings of the Central Committee (1898–1986). Volume 1 (1898–1917)*. Moscow: Politizdat. (In Russian).
9. ANON (1934) Sed'maja («Aprel'skaja») Vserossijskaja i petrogradskaja obshhegorodskaja konferencija RSDRP(b) — *Seventh («April») All-Russian and Petrograd City Conference of the RSDRP (b)*. Moscow: Politizdat. (In Russian).
10. ANON (1957) Dekrety Sovetskoj vlasti.. T. I. 25 oktjabrja 1917 g. — 16 marta 1918 g. — *The decrees of the Soviet power. V. I. 25 October 1917–16 March 1918*. Moscow. (In Russian).
11. ANON (1959) Dekrety Sovetskoj vlasti. T. II. 17 marta — 10 ijulja 1918 g. — *The decrees of the Soviet power. V. II. 17 March — 10 July 1918*. Moscow. (In Russian).

Надійшла до редакції 24 лютого 2017 р.